

käsitlevaid dokumentaalseid materjale ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarihiivis"; Vello Naaber „Materjalid Tallinna vanemast ajaloo (kuni XVIII saj. lõpuni) Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarihiivis"; Raul Juursoo „Tallinna tramm aastail 1888–1913” ja Georg Leets „Hannibal Eestimaal”.

Tallinna Linnaarhiivi 100. sünnipäevaks anti 1983. aastal välja oma aja kohta küllaltki heatasemeline fotoalbum „Tallinna Riiklik Keskarihiiv / Tsentralnõi Tallinskii gosudarstvennõi arhiv / Tallinner Staatliches Zentralarchiv 1883–1983” (koostaja Kaja Altof, Eesti Raamat, Tallinn, 1983, 69 lk.). Kasinas tekstis linnaarhiivi ajaloo esinesid lüngad, mis olid muidugi tingitud ajastu vaimust: ebasoovitavad isikud, nagu Paul Johansen, tuli linnaarhiivi ajaloo vältajaks, baltisakslasi pidi nimetama reaktsioonilisteks ja mahuliselt tuli käsitleda kõige rohkem nõukogude võimu viljastavat mõju arhiivi tegevusele. Värvitrukkis kleebitel tutvustatakse 33 huvitavat näidist Tallinna Linnaarhiivi kogudest, mis on asjalikult anoteeritud. Lõpus on põhjalik kirjanduse loetelu nii Tallinna Linnaarhiivi kohta kui ka linnaarhiivi dokumentide publikatsioonidest ja uurimustest. Tallinna Linnaarhiivi 100 aasta juubeli puhul toimus ka pidulik teaduskonverents ja Rae muuseumis eksponeeriti huvitavaid dokumente linnaarhiivi kogudest. Juubelpidustustest võtsid osa mitmete Nõukogude liiduvabariikide arhivistide delegatsioonid, kuid ma ei mäleta, et oleks olnud osalemas külalisi väljastpoolt N. Liidu piire, võib-olla neid aga lihtsalt hoiti meie inimestest isoleerituna.

Käesolev artiklilugumik, nagu ka mõni eelnev linnaarhiivi toimetistest, on Eesti vanima arhiivi ajaloo olulisel nüansil süvitsi käsitlenud ja teinud selle äärmiselt keerulise ja huvitava saatusega institutsiooni ning linnaarhiiviga seotud isikute loo tänasele huvilisele kätte- ja arusaadavaks nii kodu- kui ka välismaal – raamatu lõpus on artiklite saksakeelsed resümeed. Ilmselt on aeg niikaugel, et mõneks järgmiseks juubeliks, kas siis vähem või rohkem ümmarguseks, võib Tallinna Linnaarhiiv kokku panna juba oma tervikliku ja ühtlaselt healt tasemel ajaloo, olgu selleks siis monograafia või autorite kollektiivne töö. Teine arhiiv, kus samasuguse sammuga võidakse hakkama saada, on muidugi Riigi Keskarihiiv / Ajalooarhiiv. Selle arhiiviasutuse ajalugu on küll mõned aastakümned lühem, seega on neil eelis oma käsikiri enne valmis saada.

Jäädes põnevusega uusi arhiivialaloolisi publikatsioone ootama,

Peep Pillak

Eesti Ajaloomuuseum lähiajaloo radadel

Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Koostanud ja toimetanud Olev Liivik, Hiljar Tammela. Eesti Ajaloomuuseum. Varia historica IV, Tallinn, 2010. 152 lk.

Aeg-ajalt kostab häält, et lähiajaloo uurimine piirdub üksikute kitsaste valdkondadega. Noori ei tule peale, puudub huvi Nõukogude perioodi vastu.¹ Ent tegemist pole mitte üksnes huvipuuduse, vaid ka keelebarjääriga. Sedalaadi arhiivianes on valdavalt venekeelne. Domineerivaks on represseeritute mälestused, nende kannatuste kirjeldused. Need aga ei võimalda jõuda kõikehõlmavate käsitlusteni.

Selle aasta algul ilmus trükist nooremate ajaloolaste Olev Liiviku (34) ja Hiljar Tammela (27) koostatud ja toimetatud Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi publikatsioon „Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest”. Konverentsi ülevaatega on võimalik tutvuda mulluses ajalookultuuri ajakirjas Tuna.² Viidetega varustatud ja ettekandjate uurimustel baseeruv täiendatud väljaanne on igati soliidne teaduspublikatsioon. Ent seal esineb ka mõningaid puudusi, millela oleks see raamat veelgi kaalukam.

Sissejuhatuses viitavad kogumiku koostajad märtsiküüditamise käsitlemisele ja leiavad, osundades 1949. aasta küüditamise 40. aastapäevale, et toona kõikus küüditamise ohvrite arv teadustöodes 20 000-st 60 000-ni. Räägiti, kirjutati ja vaieldi peaaesjalikult küüditatute üldarvu üle. Nii see põhimõtteliselt oligi, ent lugejale ei anta teada, kust need vaidlused võrsusid, mis olid nende vaidluste tagamaad ja telgitagused. Tegelikult kirjutati ja räägiti neist arvandmeist märksa varem. Juba 1970. aastal valmis Ervin Kivimaa (1922–1992) dis-

¹ Siinkohal pean silmas vestlusi mitmete „Memento” liikmetega.

² V. Ohmann. Teaduskonverents 1949. a. märtsiküüditamise teemal Eesti Ajaloomuuseumis. – Tuna 2009, nr. 2, lk. 145–147.

sertatsioon, kus küüditatute arv (20 702) on selgelt välja toodud,³ kuid käsikirjana polnud see uurimus laiale avalikkusele kättesaadav. Sama autori käsitus 1986. aastast kordas dissertatsioonis välja öeldud küüditatute arve,⁴ kuid Baltikumi põllumajanduse kollektiviseerimisaastate üldteema taustal jäi tagaplaanile fakt, et seal võidi esitada ka arhiivile tuginevaid arvandmeid küüditatute kohta.⁵ See tundus toona lihtsalt uskumatu, seda enam, et ainult aasta hiljem tehti küüditatute arvust suur number. Augustis 1987 Hirvepargi miitingul hüüdis Tiit Madisson välja, et 1949. aastal küüditatute üldarv oli 63 793,⁶ ilmselt Läänes ringelnud käsitluste kaudu Eestisse jõudnud andmeil. Raudse eesriide taga esines kirjanduses veelgi karmimaid numbreid – üle 80 000 küüditatu 1949. a. märtsis.⁷

Evald Laasi on andnud päris hea ülevaate selle arvu kõikumisest ajakirjas Aja Puls 1989. a. algul. Tsiteerigem Laasi: „Läänes esitatud arvud 1949. aasta küüditamise kohta on erinevad, ulatudes 12 000-st 120 000 inimeseni. Seejuures on huvitav tõdeda, et mida aeg edasi, seda suuremaks need arvud on tõusnud. 1949. aastal on esitatud arv 12 000, 1950. aastal 20 000, 1955. aastal 40...50 000, 1964. aastal „natuke üle 80 000“, 1972. aastal 60...70 000, teise autori (Tõnu Parming) järgi 80 000, ning alles k. a. jaanuaris mainib professor Rein Taagepera, et tema arvates võtavad väliseestlased laest 120 000, tema enese arvestuste järgi olevat see arv kusagil 20 ja 60 tuhande vahepeal.”⁸

Paraku ei tuginenud ja ei saanudki need numbrid tugineda arhiivianalüüsidele. EKP Keskkomitee arhiiv oli suletud tsoon ja igapäev

polnud sinna asja. Küüditatute arvud oli juba 1987. aasta lõpus toonud laiemale üldsuse ette ajaloolane Evald Laasi (1931–1993) EKP Partei Ajaloo Instituudi parteiarhiivi materjalidele tuginedes.⁹ Ajalehes Sirp ja Vasar 27. novembril 1987 avaldatud artikkel tekitas tormi veeklaasis. EKP Keskkomitees käis aru andmas toonane EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor Erich Kaup (1929–2007). Aastaid tagasi avaldas Erich Kaup mulle, et teda kui asutuse juhti kutsuti siis Evald Laasi artikli pärast keskkomiteesse ideoloogiasekretäri jutule seoses küüditatute arvandmeid sisaldava artikliga ja talle tehti etteheiteid, et sellised andmed lekkisid parteiarhiivi seinte vahelt kultuurilehe kaudu avalikkuse ette.

Need Evald Laasi poolt välja käidud arvandmed pidid avalikkuse ette jõudma juba mõnevõrra varem, Eesti Televisiooni kaudu Rein Järliku saates „Viiekümnenad“. Telereklaamis oli see väljagi kuulutatud, kuid eetrisse jõudis mõjusate takistuste tõttu alles paar päeva pärast Evald Laasi artiklit – 1. detsembril 1987. Rein Järliku kavade kohaselt pidanuks 1949. aasta küüditatute arv kõlama saates juba 14. novembril 1987.¹⁰

Nii ehk teisiti tuleb 1949. aasta märtsiküüditamise laiemale avalikkuse ette toojateks lugeda nii Juhan Kahki (1928–1998),¹¹ Evald Laasi kui ka Rein Järlikut. Järlik tõi selle temaatika sisse juba 1987. aasta kevadel, kui käsitleti kurikuulsat EKP VIII pleenumi saatesarjas „Viiekümnenad“. Kõikide meeste nimed jooksid läbi ka EKP Keskkomitee 5. jaanuari 1988. a. büroo istungi lisamaterjalidest, kus üheks päevakorrapunktiks oli salastatuse korra rikkumine EKP KK juures asuvas Partei Ajaloo

³ E. Kivimaa. EKP tegevus vabariigi põllumajanduse kollektiviseerimisel aastail 1944–1950. Dissertatsioon ajaloolaste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool, NLKP ajaloo kateeder, [käsikirja]. Tartu, 1970, lk. 266. Dissertatsiooni hoiti EKP arhiivi raamatukogus kinniste uste taga ja suvalisel isikul sinna reeglina juurdepääsu polnud.

⁴ E. X. Kivimaa. *Perelomnye gody b pribaltijskoj derevne: dejatel'nost' KP Litvy, Latvii i Èstonii po kollektivizacii sel'skogo xozjajstva*. Tallinn, 1986, lk. 94–95.

⁵ Ervin Kivimaa raamatut TLÜ arhiiviraamatukogust välja tellides 26.02.2010 pärsin samas viibinud ajaloolaselt Heino Arumäelt, kas selline raamat oli ka teistele ajaloolastele 1980-ndail tuttav. Vastus oli kiire ja kategooriline: „Üldse mitte.”

⁶ MRP-AEG Infobulletään 1987–1988. Kogumik. [koostajad E. Pärnaste, V. Niitsoo; toimetajad L. Arme, V. Niitsoo; järelsõna: T. Parming], lk. 13.

⁷ A. Purre. Teine punane okupatsioon Eestis. Aastad 1944–1950. – Eesti saatusaastad 1945–1960. Stockholm, 1964, lk. 49. Andmed pärinesid Purrel justkui Eesti NSV Ametiühingute Nõukogult.

⁸ E. Laasi. 25. märts 1949. – Aja Puls 1989, nr. 6, lk. 7.

⁹ E. Laasi. Mõnede lünkade täiteks. – Sirp ja Vasar 27.11.1987.

¹⁰ Telefonivestlus Rein Järlikuga 22.02.2010.

¹¹ J. Kakh. Kollektiviseerimisest Eestis. – Rahva Hääl 26.11.1987.

Instituudi parteiarhiivis.¹² Tundub, et viimaseks tilgaks karikas ENSV Riikliku Julgeolekukomitee esimehe jaoks oli ikkagi Rein Järliku saade „Viiekümnendad”, mis pärast välist, sunnitud viivitust jõudis telemajas siiski eetrisse 1. detsembril 1987. Karl Kortelainen KGB esimehena tõi esile just seda saadet ja tegi esildise EKP KK I sekretärile Karl Vainole 7. detsembril 1987. a., milles Järliku „Viiekümnendate” kõrval osundati ka 26. novembril 1987. a. ajalehes Rahva Hääal avaldatud Juhan Kahki artiklile „Kollektiviseerimine Eestis”¹³ ning mõistagi varem mainitud Evald Laasi artiklile.

Siit-sealt pisut uurides ilmnes, et ETV-s toimunud on võimalik rekonstrueerida, kõrvutades suulisi, kirjalikke ja audiovisuaalseid allikaid. See oleks siiski liialt suur kõrvalepõige, kuid vääriks omaette käsitlust, seda enam, et selle kaudu kerkib esile toona eksisteerinud ajastu hõng, Karl Vaino ja tema kaaskondlaste viimsed ponnistused.

Evald Laasi avaldatud arvud seadis kahtluse alla Tartu Ülikooli professor Herbert Ligi (1928–1990), kellel 1988. aastal polnud veel juurdepääsu sellisele arhiiviainesele. Ta rõhutas, et ajalooteadlased hilinesid, nagu ikka, ning tõi näiteks Rudolf Alleri artikli ajakirjas Aja Pulss, kus publitsistlikul tasandil kõneldi kõige esmalt küüditamisest.¹⁴ Samas, hiljaksjäämise kontekstis tõi ta esile Herbert Lindmäe, kes oli vaadelnud küüditamisi juriidilisest aspektist.¹⁵ 5. detsembrist 1988, ajendatuna Evald Laasi artiklist ja Rein Järliku telesaatest, taotles professor Ligi juurdepääsu küüditamisi puudutavatele säilikutele. Herbert Ligi sai niinimetatud „kuumade toimikute” juurde 12. jaanuaril 1989. Uurijatoimiku lehtedel on kirjas tema märkmete koopiad ning märke, et toimikud on tagastatud isiklikult parteiarhiivi direktorile sm. V. Boikovile.¹⁶ Arvatavasti on tänasel päeval üldteada fakt, et täiesti salajaste toimikute kasutamine oli rangelt reglementeeritud. Väljastatud arhivaalidest

võis teha märkmeid, kuid seda vaid uurimissaali töötajate range kontrolli all. Professor Ligi märkmetest on tehtud koopiad¹⁷ ning paigutatud need tema uurijatoimikusse. Ühtaegu selgus sealt, et tal on õnnestunud tutvuda sellesama arhiivi raamatukogus paiknenud Ervin Kivimaa dissertatsiooniga, millest eespool juttu.¹⁸

Eelnenut kokku võttes saab siiski nõustuda kogumiku koostajatega ses mõttes, et 1989. aastal oli küüditatutega tegelemine juba suhteliselt valutu, et mitte öelda täiesti ohutu tegevus. 1987. aastal oli küüditatute arvust rääkimine veel riiklikule julgeolekule niivõrd ärritav, et selliseid ilminguid üritati EKP KK büroo kaudu vaigistada. Samas järgneval, 1988. aastal ilmus juba professor Herbert Ligi artikkel, kus mainitud küüditatute arvu ei peetud võimuorganite silmis enam tabuks, mille rikkumisele tulnuks jõuliselt reageerida. Ligi andis nimetatud artiklis ülevaate küüditamise kohta kirjutatust, kuid ei maininud Ervin Kivimaa monograafiat.

Usun, et lugejaile pakkus huvi küüditamistematika varajane historiograafia, selle telgitagused, mis ei tulnud, aegrida silmas pidades, sugugi kergelt kätte. Käesoleva arvustuse kirjutajale pakkus nii mõnigi seik huvi ning otsingud ja avastused tekitasid üllatusmomente, nii et avanesid seni teadmata või lausa uued aspektid. Need avastused võinuksid aga olla juba ilmunud arvustatavas teaduspublikatsioonis, seda enam, et aja jooksul on jäänud suulisi allikaid aina vähemaks.

Milles on siis õigupoolest probleem? Asi oli selles, et kuidagi ei tahetud uskuda parteiajaloolasi, kelle sulest ilmusid väiksemad küüditatute arvud, kui Läänes avaldatud. Pigem usuti Läänes avaldatud arve kui Evald Laasit, Juhan Kahki või teleajakirjanik Rein Järlikut. Pean tunnistama, et toona, noore ajaloolasena, kahtlesin minagi 20 702 küüditatute arvu õigsuses ja ma ei olnud erand, arvates ja olles peaaegu veendunud, et see arv on võltsing, vigane, mida iganes. Tosin

¹² ERAF, f. 1, n. 4, s. 7063, l. 10–11. – EKP KK büroo istung nr. 50; ERAF, f. 1, n. 4, s. 7065, l. 29–48. EKP KK büroo istung nr. 50 juurde kuuluvad materjalid.

¹³ J. Kahk. Kollektiviseerimisest Eestis. – Rahva Hääal 26.11.1987.

¹⁴ R. Aller. Nimetagem asju õigete nimedega. – Aja Pulss 1987, nr. 19, lk. 26–27; H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole I. – Kleio 1988, nr. 1, lk. 22.

¹⁵ H. Lindmäe. Kas vead või kuriteod. – Edasi 15.–16.12.1987; H. Lindmäe. Ei ole õigustust. – Edasi 07.04.1988.

¹⁶ ERAF, f. 247, n. 83, s. 104, l. 1–7. – EKP KK juures asuva Partei Ajaloo Instituudi parteiarhiivi uurijatoimik. Ligi, Herbert Madise p.

¹⁷ EKP arhiivili oli koopiamasin juba 1980. aastast, kui teised arhiivid ei osanud sellest veel unistadagi. Riigiarhiiv sai esimese koopiamasina minu mäletamist mööda 1989. aasta lõpul või 1990. aastal.

¹⁸ ERAF, f. 247, n. 83, s. 104, l. 4.

aastat hiljem on need kahtlused täielikult haihtunud ja vastava temaatika arhiiviaines ajakirja Akadeemia kaante vahele jõudnud.¹⁹ Publitseeritud dokumendid tuginevad ENSV siseministeeriumi arhiiviainesele. Siseministeerium oli märtsiküüditamist läbiviiv institutsioon riikliku julgeoleku ministeeriumi ja kompartei kõrval. ENSV siseministeerium andis aru Moskvale küüditamisoperatsiooni „Priboi” läbiviimise käigust. Jäljed sellest aruandlusest jäid vastava institutsiooni arhiivi.

Aigi Rahi-Tamme avaartikkel „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina” keskendub küüditamistele Nõukogude Venemaal ja NSV Liidus tervikuna. Jahmatavate arvukate arvandmete kõrval osundab ta ühele olulisele momendile – küüditamine polnud suunatud mitte üksnes teatavate sotsiaalsete gruppide vastu, sihikule olid võetud ka terved rahvusgrupid (lk. 12). See on täheldatav ka 1949. aastal Siberisse küüditatute puhul, ehkki üheselt ja otsekoheselt seda küüditamisoperatsiooni käigus ei mainita. Küüditatute kohta koostati Siberis eraldiseisvad arvelevõtu toimikud ja toimiku kaanel on kirjas venekeelne märg *категория учета* – „эстонцы” (arvelevõtu kategooria – eestlased). Ma arvan, et see oluline nüanss on paljudel uurijatel seni kahe silma vahele jäänud, et asumispaigas ei vaadeldud neid enam kulakute või natsionalistidena (rahvuslastena), kellena nad olid algselt Eestist välja Siberisse saadetud. Lähtekohaks oli märtsiküüditatute asjade menetlemisel rahvustunnus, mis ilutses Siberis vormistatud säiliku kaanel. „Kulak” ja „natsionalist” (viimane veel mitmete alaliikidega) olid minetanud selle tähenduse, mis neil oli operatsiooni läbiviimise käigus. Ka 1941. aasta küüditatute puhul oli arvukalt kategooriaid (enam kui kümme), ent Andrei Ždanov, 1940. aasta sündmuste peadirigent Eestis, ei peenutsenud ja kirjutas oma lauakalendrisse juunikuus 1940 lühilause „эстонцев в Сибирь” – „eestlased Siberisse”. Nimetatud arhiividokumendi hankis 1995. aasta suvel Arhiiviameti ja tollase Riigiarhiivi filiaali (Parteiarhiivi) ülesandel Venemaa arhiivides uurimisretkedel käinud ajaloodoktor Erich Kaup. Kolm aastat hiljem publitseeriti välja võte sellest Andrei Ždanovi arhiivi kuulunud

arhivaalist ajakirja Kultuur ja Elu eriväljaandes – „Seniavaldamata dokumente juuniküüditamisest”.²⁰ Paraku ei tõmmata artiklis olemuslikke paralleele ega öelda selgelt välja, et Baltikumi rahvaste küüditamine oli selgelt siinsete rahvaste vastu suunatud aktsioon. Küsimus pole ju selles, kas küüditati 10 000, 20 000 või 30 000 inimest. Asja olemus ei muutuks siiski, kui küüditamisele oleks läinud 100 peret. Aktsioon oli, on ja jääb kuritegelikuks, sõltumata ohvrite arvust.

Aigi Rahi-Tamme artiklist joonistub välja, et 1940-ndate aastate lõpu küüditamine Baltikumis polnud sugugi ühtne ega ühetaoline. Leedus toimus suurim küüditusaktsioon 1948. aasta mais (lk. 24). Sellele faktile ei järgne aga selgitust, millest niisugune eripära võrreldes ülejäänud Baltikumiga. Eesti ja Läti jäid sellest puutumata. Ent miks? Ja Leedus toimus küüditamine ka 1949. aasta märtsis, samaaegselt ülejäänud Baltikumiga, kui vagunitesse pandi niinimetatud kulakud ja natsionalistid. Arvata-vasti peitub erisuse taga ka mingi põhjus.

Küüditatute kategooriate kirjeldamise juures selgub, et neid oli palju – *высылка* (stalinliku kriminaalkodeksi järgselt karistusaja kandmise järel asumisele saatmine kuni 5 aastaks), *ссылка* (stalinliku kriminaalkodeksi järgselt karistusaja kandmise järel asumisele saatmine 3–10 aastaks), *специальное поселение, ссылка на поселение*. Esimesed kaks kategooriat olid nii poliitiliste kui ka mittepoliitiliste arreteerimistega seotud täiendavad või lisandunud karistusviisid. Küüditamistega ei pruugi neil rohkem seost olla kui ehk see, et nende pereliikmed olid 1949. aasta märtsis eriasumisele saadetud kui natsionalistid ehk rahvuslased. Viimased kaks on vahetus seoses küüditamistega. Samas, 1948. aastal muudeti asumisele saatmine igaveseks ning sellega kadus ka põhjus menetleda märtsiküüditatuid tähtajaliste asumiskriteeriumide järgi, kui silmas pidada nende vabastamist asumiselt.

Hea ülevaate annab Aigi Rahi-Tamme artikli lõppu lisatud tabel, kust näha, et küüditustele ei paistnud stalinismi lõpuperioodilgi lõppu tulevat. Ainuüksi 1951. ja 1952. aastal 45 000 küüditatut. (lk. 31–32)

Aigi Rahi-Tamme artikkel käsitleb küüditamisi kohati detailiderohkelt, samas on see igati

¹⁹ V. Ohmann, T. Tannberg. Allikmaterjale 1949. aasta märtsiküüditamisest. – Akadeemia 1999, nr. 3–12, lk. 600–630; 821–831; 1051–1068; 1283–1291; 1510–1517; 1736–1743; 1993–2005; 2176–2181; 2417–2424; 2648–2655; 2000, nr. 1. lk. 150–157.

²⁰ Vt. Kultuur ja Elu (eriväljaanne) 1998, nr. 3, lk. 1 ja esikaas.

ülevaatlik. Kүүditamisaktsioone viidi läbi mitte ainult sotsiaalseid gruppe silmas pidades, vaid selle kattevarjus toimiti tervete rahvuste vastu. Viimast tõestavad minu arvates üsna kõnekalt arvelevõtu toimikud Siberis, kus kүүditatud grupeeriti rahvustunnuste järgi, mitte „bandiitide käsilaste”, „natsionalistide” e. rahvuslaste või „kulakutena”. Aigi Rahi-Tamme artikkel sobib artiklikogumiku avaartikliks suurepäraselt, luues fooni otseselt märtsikүүditamist puudutavatele artiklitele.

Lauri Frei artikkel „Kulakuks tegemine kui märtsikүүditamise ettevalmistav samm Tartumaa Äksi valla näitel” on võtnud uurimisobjektiks ühe maakonna haldusjaotuse. See peaks andma ülevaate, kuidas leiti ja pandi paika kүүditamisele kuulunud ühe valla piires. Artikkel algab sissejuhatava osaga, kus antakse ülevaade arhiiviallikatest ja kirjandusest, mis uurimisteedega haakuvad.

Kõige esmalt tahaks osundada, et ei selgu, mis on selle väite taga, et „kulakud moodustasid olulise osa 1949. aasta märtsis Eestist kүүditatud inimestest” (lk. 34). Jah, tuleb möönda, et nii see oligi, kuid kui suur see oluline osa siis kүүditatute üldarvust ikkagi oli? Piisanuks vaid täiendavast lausest, et 1/3 väljasaadetutest olid kulakud ja 2/3 natsionalistid e. rahvuslased.

Hästi on välja toodud kulakuks tegemise mehhanism. (lk. 35–36) Täitevvõimust e. kohalikust täitevkomiteest kuni maakonna täitevkomiteeni. Maakonna täitevkomitee oli viimane instants, kus kinnistati kulaku märk külge. Maakonna täitevvõimul oli nimekirjade korrigeerimise võimalus. Kulakus tehtul oli otsuse üle edasikaebamise võimalus.

Artikli autor väidab, et maa suurus ei olnud kүүditamisel alati määrav. Kүүditada võidi ka väiksema kui 30 ha maatüki omanik. Oli konkreetne juhtum, kus 20 ha maatüki omanik saadeti Siberisse (lk. 37). Tundub, et artikli autor ei adu päris hästi, et väga lihtne oli sattuda kulaku kategooriasse ka nn. täiendavate faktorite kaudu – Nõukogude sõjavangide töö kasutamine, võõra tööjõu kasutamine talus, põllutöömashinade olemasolu jne. Täiendavate faktorite ilmsikstulek oli hea võimalus ka isiklike vastuolude klaarimiseks, soodne pinnas pealekaebusteks. Maa suurus oli siiski kõige selgem kriteerium, mille järgi arvatavasti enamik sattus kulaku kategooriasse.

Hea läbilõike saab Tartumaa Äksi valla

funktsionääridest, kelle hulka olid pugenud ka kulakud. Asumisele saadetute seas esines kõrvalkaldeid nii siia kui ka sinna. Siberi teekond tuli ette võtta isegi osadel Nõukogude võimu esindajail. Kus metsa raiutakse, seal laastud lendavad.

Andres Kahari artikkel „Kuidas toimus väljasaadetavate kindlaksmääramine?” tundus esialgselt osaliselt kordavat eelmise artikli autorit. Tuleb nõustuda Tartu Ülikooli õppejõu Olaf Mertelsmanni poolt Kahari artiklile antud hinnanguga ajalehes Sirp – „Uut 1949. aasta kүүditamisest”²¹, milles ta heidab artiklile ette sissejuhatuse puudumist. Tuleb tõesti möönda, et üks lause ei anna veel sissejuhatuse mõõtu välja.

Leheküljel 43 või 44 oleks oodanud natsionalisti/„bandiidi” – termini lahtimõtestamist. Nõukogude korra vastu aktiivset vastupanu osutanud isiku pereliikmed või midagi sarnast. Tänapäeva lugejal võib asjast tekkida väärarusaam. Mõlemad – natsionalist ja bandiit – on negatiivse fooniga. Arvukate kүүditatute toimikutega kokku puutunud isikult oleks oodanud teavet, miks, millal ja kus toimus niinimetatud bandiitide pereliikmete lahustumine natsionalistide arhivaalide sisse? Miks kүүditatute arvandmetes, hilisemas aruandluses, esineb vaid kaks kategooriat: natsionalistid ja kulakud?

Esialgne kartus, et Lauri Frei ja Andres Kahari artiklid hakkavad kattuma, osutus ennatlikuks. Sündmuste arengut hakatakse kerima NSVL Ministrite Nõukogu määrusest nr. 390-138ss 29. jaanuarist 1949. a., mis oli aluseks kүүditamisele Baltikumist.

Detailed kirjeldused tuvastamisest, konkreetsest tuvastamistööst Saaremaa riikliku julgeoleku osakonnas ja väljasaatmismenetluse lõpetamisest Eesti NSV RJM (Riikliku Julgeolekuministeeriumi) keskaparaadis peaksid andma ülevaate, kuidas selles organis asju aeti, kүүditamist läbi viidi. Kahtlemata vägagi uudne moment kүүditamistemaatikas.

Andres Kahari ettekande põhisonum tundus olevat väide, et kohalike elanike kaebusi ei võetud märtsikүүditamise nimekirjade kinnitamisest arvesse. Laias laastus näib see nii olevat. Natsionalistide ehk rahvuslaste puhul olid põhi- aluseks relvastatud vastupanu osutamine mõne pereliikme poolt Nõukogude võimule ja kulakutel puhul suurema kui 30 ha talu omamine. Mõlemad olid täpselt mõõdetavad, ent mõlema

²¹ O. Mertelsmann. Uut 1949. aasta kүүditamisest. – Sirp 05.03.2010, nr. 9.

liigi puhul eksisteeris täiendavate kriteeriumide näol mõjutatav lõtk, mis pole täpselt mõõdetav. Vaatamata sellele, et Andres Kahari ettekanne sütitas vastandlikke tundeid, tuleb tema artiklit lugeda uute, seni kasutamata ehk ka teadmata arhiiviallikate teaduskäibesse toomise tõttu üllatajaks igal juhul. Võtku lugeja vaagida seda kas siis ühe või teise kandi pealt.

Pearu Kuusk – „Väljasaatmata jäänud kontingent”. Artikli autor juhib tähelepanu, et „ainuüksi reservi olemasolu näitab, et on võimatu rääkida Nõukogude võimu soovist või vajadusest karistada väljasaatmise teel konkreetseid inimesi” (lk. 62). Väga terane tähelepanek, millele on raske, pea võimatu vastu vaielda. Perekondate arvu järgi oli etteantud plaan korralikult täidetud, inimeste osas aga mitte. Hinnanguliselt jäi välja saatmata ligi 10 000 inimest, millest kujunes ebaseaduslik ja võimudele tülikas probleem (lk. 63). Kohalikel ENSV julgeolekuorganitel küüditamisaktsioonide läbiviimiseks õigust polnud ja seetõttu oodati NSV Liidu julgeolekuorganitelt aastaid hiljemgi vastavaid korraldusi (lk. 66).

Pearu Kuuse artikkel lahendab aastaid päevakorral olnud küsimuse. 1949. aasta märtsiküüditamisest pääsenute osas ei rakendatud järelküüditamist ning vastuse sellele leiab huviline artiklist. Vastus on kindel ja resoluutne: järelküüditamist Eestis ei toimunud.

Tõnu Tannbergi artiklis „Teekond Siberisse Pärnumaa küüditamiseselonide nr. 97305 ja 97308 näitel 1949. aastal” võetakse vaatluse alla üks maakond. Märtsiküüditamise materjalid on alates pealelaadimisest kuni Siberis maha laadimiseni hästi dokumenteeritud. Eelnenust johtuvalt oli mõistlik ühe piirkonna küüditatute teekond arhiiviallikate abil läbi käia. Analooge selle põhjal saab teha teistegi piirkondade kohta. Pikemalt peatutakse siiski ka suuroperatsiooni käivitamisel ja küüditamisaktsiooni ettevalmistamisel Pärnumaal. Artikkel on väga hästi liigendatud ja varustatud asjakohaste tabelitega. Ei puudu isegi küüditamisvagnini skeem (lk. 79), mis annab hea ettekujutuse, millistes tingimustes tuli asuda teele Siberi poole. Samas kõrval on vagnini majandamiskord kogu teekonna vältel (lk. 78). Detailsemalt küüditamiseselonide liikumist jälgides on võimalik nimeliselt tuvastada teekonnal Siberisse surnud. Need, kes ei pidanud ränkasketele tingimustele vastu. Artikli lõpus ilmneb, miks on võetud aluseks Pärnumaalt küüditatud. Seal küündis rahvastikukaotus 2,7%-ni, samal ajal kui Eesti keskmine näitaja oli 2,0%. (lk. 81)

Meelis Saueauk – „Eestimaa Kommunistliku Partei rollist märtsiküüditamise läbiviimisel 1949. aastal”. Artiklis leiab kajastamist uus vaatenurk – seni on märtsiküüditamine käsitlemist leidnud eelkõige kui põllumajanduse kollektiviseerimise osa. Tegelikult oli see katse murda vastupanu Nõukogude võimule maapiirkondades (lk. 84). Tõepoolest, vanem põlvkond mäletab nõukogudeaegsetest kooliõpikutest, et kulakud saadeti kolhoosikorra õitsengu nimel Siberisse. Ent toona ei räägitud arvudest, ei teatud sedagi, et kulakud moodustasid vaid kolmandiku küüditatutest. Kes olid ülejäänud 2/3, seda küsimust ei mõtestatud lahti. Ei saanud ju otsesõnu öelda, et ülejäänud osa küüditatutest, üle 13 000 toodi ohvriks küla sovetiseerimisel. Seda, et tegemist oli inimestega, kes lihtsalt ei leppinud nõukogude korraga, ei tahetud kollektiviseerimise konteksti sisse viia.

Meelis Saueauk annab hea ülevaate Nikolai Karotamme mõttekäigu muutustest, mis puudutas kulakute küüditamist. Seletatakse kulakute tagamaid ja võimalikke arusaamu. On selge, et Eesti kohalik partei- ja nõukogude aktiivi osalus küüditamisaktsioonis leidis kinnitust, ent õhku jäi siiski rippuma selle koosluse konkreetne panus neisse sündmustesse.

Mati Mandel – „Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas”. Artikli sissejuhatav osa annab ülevaate metsavendluse ulatusest (lk. 96). Siia oleks hästi sobinud illustatsiooniks arhiivinimestele üpris tuntud metsavendade leviala kaart, mis koostatud riikliku julgeoleku poolt 1946. aastal.

Vaatluse alla on võetud Pärnumaa legendaarse metsavenna Hirmus Antsu e. Ants Kaljuranna ja tema grupi tegevus. Nii mõnegi Hirmus Antsu grupiga seotud isiku kohtuotsuse kuupäeva järel oleks tahtnud näha märget tema edasise saatuse kohta (lk. 100). Kui suur oli karistus, millal vabanes? Hävitusagentide defineerimisel pakkusid toimetajad veebientsüklopeediat. Paslikum oleks tugineda rohkem kui kümmekond aastat tagasi ilmunud spetsiaalsele artiklile: Peeter Väljas. Hävitusagendid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendadevastases võitluses sõjajärgsel perioodil. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. – Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets; [toimetaja Enn Tärvel]. Tallinn, 1999, lk. 123–172. Konkreetsemalt lk. 133, agentide liigid on üksikasjalikult ära seletatud.

Artikkel annab selge ja hea ülevaate kuulsal Hirmus Antsu ja tema grupi tegevustest ning

hävitamisest. Kokkuvõttes antakse edasi met-savendluse genees Põhja-Pärnumaal ning selle häabumist tinginud asjaolud.

Olev Liivik – „Märtsiküüditamine „Eesti süüasja” (1949–1952) kontekstis”. Artikli autor jõuab taas tuntud teemani – „kulakust kaevuriks”, mida olevat plaaninud sinne kohalik parteijuht Nikolai Karotamm. Teisisõnu oli tegemist Nikolai Karotamme esialgse plaaniga saata kulakud kaevanduspiirkondadesse (lk. 105). Korralik historiograafiline ja allikate osa viitab, et autor on tuttav seda temaatikat varem puudutanud kirjandusega ning arhiiviainesega nii Eestis kui ka Venemaal. Artiklis käsitletakse VIII pleenumit, kus piltlikult öeldes käis musta pori näkku loopimine. Peksupoisteks olid seoses küüditamise läbiviimisega valitsusjuht Arnold Veimer ja kompartei liider Nikolai Karotamm, kelle hoiakute tõttu jäi väidetavalt välja saatmata ca 1/3 kulakutest. Tundub, et Veimer ja Karotamm elasid kuni 1949. aastani oma vaimusilma ette manatud maailmas, arvates, et neil õnnestub siinseid protsesse mingil moel mõjutada. Ent ei! Kui oled kuradile oma käe andnud, siis tuleb temaga ka tantsu lüüa. 1949. ja 1950. aastal seda kuratlikku tantsu tantsitigi.

Hiljar Tammela – „Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus”. Artikkel haakub kenasti eelneva kirjutise temaatikaga, kus juttu 1066 kulakupereest, kel õnnestus pääseda märtsiküüditamisest. Allikate ja historiograafia ülevaade ning allikakriitiline hoiak (lk. 118–119) näitab, et tegemist on perspektiivse temaatikaga ajaloolastele. Teemavalik on selline, kus võib kergelt libastuda, ent kriitiline eelhoiak loodetavasti välistab libastumised. Rohujuuretasandini ehk valla ja külaelanikeni välja harutatakse lahti inimeste hoiakud ja hirmud nõukogude korra suhtes. Autor analüüsib, kust võrsusid kuulujutud. Ühtaegu osundatakse, et küüditamisteemaliste kuulujuttude lõkkelelõomises oli oma osa juhtumel, kus „võimuesindajad ise ähvardasid inimesi Siberiga” (lk. 122). Huvipakkuv on tõsiasi, et ehkki märgati küüditamisele viitavaid märke: mündrimeeste rohkust, rongikoosseisude koondumist, ei oldud „varjumise vajalikkuses siiski väga veendunud” (lk. 126). Tundub, et sagedased kuulujutud olid muutnud inimesed tuimaks, samas jääb siiski rip-puma küsimus, kas need kuulujutud ei mänginud märkimisväärset rolli terve hulga küüditamisele määratute pääsemisel.

Terje Anepaio – „„Meie mäle(s)tame!” Represseeritute mälu kogukond Memento Rakvere

Ühingu näitel”. Artikli autor annab ülevaate Eesti Rahva Muuseumi dokumenteerimisprojektidest, mis seotud küüditatute mälestusega. Konverentsi ettekande juurde kuulus ka film, mis ilmestas räägitut. Kogumiku juures seda polnud. Tänapäeval esineb aina sagedamini väljaandeid, millele on lisatud CD või DVD. Ehk oli siin koht, kus kogumiku koostajail tuli mõelda sellele, et võinuks artikli juurde lisada ka DVD.

Üldmulje artiklikogumikust on hea. Temaatika ulatub küüditamisvagunite vüramisest Siberi poole kuni kuulujuttudeni välja. Silma jäi nii artiklite kui ka nende vormistusliku külje ebauhtlus, mis kahtlemata eeldab koostajate-toimetajate suuremat nõudlikkust artikliautorite suhtes. Küsitav on toimetajate poolt raamatu lõppu lisatud valikbibliograafia. Toimetajad isegi tunnetasid, et see võib tekitada küsitavusi, ja vabandasid allviites ette, osundades nimekirja subjektiivsusele. Illustratsioonidega oleks tulnud pisut rohkem vaeva näha. Märtsiküüditamise kohta on koostatud arvukalt näitusi, möödunud aastalgi. Sealt oleks illustratiivne külg saanud täiendust. Samas pidi raamat kajastama uusi-maid aspekte ning neid illustratsioonid ka pak-kusid. Võtkem või haruldase küüditamisrongi ülesvõte Keila lähistelt 1949. aastal või raamatu kaanele paigutatud ENSV parteijuhi Nikolai Karotamme märkmed 1949. a. märtsiküüdi-tamise kohta.

Kahtlematult leiab ajaloo huviline uusi, isegi põnevaid tahke märtsiküüditamise kontekstis. Mõnede teemade puhul jätkub edasiarendamise ruumigi.

Valdur Ohmann